

ВЪЗРАЖДАНЕ НА СЕГАШНОТО СТРАДАТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ В СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА РЕЧ

Ваня НАКОВА

Формите от типа на *неописуем, облагаем, постижим* образуват клас в съвременния български език, чийто статут и засега остава спорен. Целта на настоящото изследване е да отговори на няколко въпроса: какви са основанията да твърдим, че формите с наставка *-м* са прилагателни или съответно причастия; какви са модалните особености на тези форми и единна ли е категорията в това отношение; какви аномалии се наблюдават при употребите им в съвременния език; какви са тенденциите в развитието на формите, активността и продуктивността им в съвременната писмена реч и в частност в езика на интернет пространството.

1. Сегашно страдателно причастие или прилагателно?

Тази форма, явяваща се непряк наследник на старобългарското сегашно страдателно причастие, а днес възприемана по-често като прилагателно име с глаголна основа, е обект на множество дискусии. От една страна, някогашната ѝ принадлежност към причастната система ни мотивира да търсим мястото ѝ сред неличните форми на глагола и днес, а от друга – дефективността на класа и особеностите на дистрибуцията му поставят под въпрос статута на формата като причастие. Не на последно място ни интригува и тенденцията към възраждането ѝ в съвременния език, нарастването на честотата на употребите ѝ и на продуктивността ѝ, включително при неологични глаголи.

Представена накратко дискусията около тази форма се базира на окачествяването ѝ в единия случай като част от системата на неличните глаголни форми, а в другия като прилагателно име с наставка *-м* и значение за възможност/невъзможност за извършване на действието върху определяния от нея обект. В настоящата разработка предпочетохме да използваме термина “сегашно страдателно причастие”, тъй като, независимо от това дали формата функционира като причастие или не в съвременния език, нейният глаголен произход е безспорен и

въпреки високата степен на адективизация на употребите ѝ, тя не губи напълно белезите на своята глаголна природа.

Мнението на повечето езиковеди е, че в съвременния български език съществуват само остатъци от сегашно страдателно причастие, които функционират като прилагателни имена (Андрейчин 1944; Стоянов 1964; Граматика на съвременния български книжовен език. Т. II/ Морфология. 1983; Пашов 1999). Христо Първев смята, че отглаголните *-м*-форми имат свое специфично и необходимо място в причастната система на съвременния български език, но в актуалния етап на езика това причастие не формира пълноценна глаголна категория (Първев 1970; Първев 1976). Други автори, които правят изключение от общата позиция и включват формите с наставка *-м*, в причастната система на българския език са Ст. Младенов и Ст. Попвасилев (Младенов, Попвасилев 1939). Елена Георгиева определя сегашните страдателни причастия като “изцяло книжовно явление” и смята, че е категорията е по-скоро лексикална, а не граматична (Георгиева 1976). Мария Деянова твърди, че употребата на причастията с формант *-м* “непрекъснато спада през последните десетилетия” и предлага да се установи единно страдателно причастие в съвременния български език (Деянова 1992). Иванка Гугуланова също се присъединява към мнението на повечето български езиковеди за неговата пълна адективизация: “Темпорални различия се запазват само при деятелните причастия, за страдателните това противопоставяне се оказва несъществено и се приема, че затова сегашното страдателно причастие отпада от системата на българските нелични форми”. Същевременно авторката отчита и тенденцията към активизация на употребите на формите на *-ем/-им*, които дори влизат в конкуренция с отглаголни прилагателни, образувани с формантите *-телен*, *-ив*, *-лив*, *-чив* (Гугуланова 2005: 22).

2. Защо считаме формите с наставка *-м* за причастия?

Повечето автори наричат тези форми “отглаголни прилагателни”. А какво са причастията, ако не именно “отглаголни прилагателни”? Формата разполага със същите именни характеристики както всички останали причастия – изменя се по род, число и определеност, участва в именната група като съгласувано определение, стоящо в пред- или задпоставена позиция спрямо опората. По тези характеристики формата прилича на прилагателно. Основната ѝ връзка с изходния глагол се крие в запазването на семантиката му, т.е. тя наследява идеята за признак, възникващ в резултат от извършването на глаголното действие, както всички останали причастия.

Формата не участва в образуването на аналитични глаголни форми. Образуванията от нея конструкции с глагола “съм” (напр. “е предсказуем”, “беше

предвидим”) се интерпретират като именно сказуемо, а не като форми на страдателния залог. Това обаче само по себе си не е довод за отлъчването ѝ от причастната система. Както знаем и сегашното деятелно причастие не образува аналитични глаголни форми.

Някои от формите се употребяват предимно в отрицателна форма (*неустоим, непогрешим, неутешим* и др.). Причината за това е семантична – изразява се невъзможността за извършване на дадено действие. В положителната си форма се използват рядко, предимно с наречието *трудно*: *трудно устоим, трудно утешим*.

Важна особеност на причастията е запазването на глаголната комбинаторика. Те отварят същите аргументни позиции, които са типични и за личната глаголна форма. Страдателните причастия блокират позицията на прекия обект, тъй като той е изместен в позицията на субекта (опората на именната група). Допускат непряк обект в датив, както и различни предложни обекти в зависимост от рекцията на глагола. Това важи в определена степен и за сегашното страдателно причастие:

Съпоставимата му стойност = Стойността, която може да му се съпостави
Неопровержими със силата на словото доказателства = Доказателства, които не могат да бъдат опровергани със силата на словото
Непредсказуеми от мен събития = Събития, които не могат да бъдат предсказани от мен

От последния пример става ясно, че сегашното страдателно причастие допуска изразяването на комплемента за агенс с предложна група, въведена с “от”, по същия начин, по който това става и в аргументната структура на миналото страдателно причастие.

Причастията в българския език се противопоставят помежду си по темпорално-аспектуалните си характеристики (сегашни/ нерезултативни – минали/ резултативни) и залоговите си характеристики (деятелни – страдателни). Както вече споменахме формите на -м се отдалечават от примарната си темпорално-аспектуална характеристика “сегашност/ нерезултативност” и развиват модалната характеристика “възможност”. Това се случва при част от тях – тези, които са навлезли по-отдавна в употребите на езика.

В актуалното състояние на българския език обаче се наблюдава употребата на множество форми на -м, които носят само темпорално-аспектуалната характеристика, т.е. не изразяват възможност. Те са характерни за официално-деловия и научния стил: *дължима сума, облагаем доход, изменяема форма* и др. Дали можем да твърдим обаче, че само те са причастия, докато маркираните с модална стойност форми са прилагателни?

Ако се обърнем към традициите в причастната система на древните езици,

и в частност на латинския, ще открием, че в тези системи съществуват причастия с модални значения. Формата на бъдещото страдателно причастие (*Participium futuri passivi*), известно също като герундив (*Gerundivum*): *amandus* – *заслужаващ обичане, който трябва да бъде обичан*, изразява модалното значение “необходимост”. От тази перспектива можем да твърдим, че наличието на допълнителна модалност не изключва една форма от причастната система.

Особеност на формите с модално значение “възможност” е, че те често се съчетават с наречията *лесно, трудно*: *лесно преодолим, трудно предсказуем*. Тези наречия могат да се използват като тест за наличието на модална стойност: **лесно дължимата сума, *трудно облагаем доход*.

Някои глаголи развиват и двете значения – съответно от несвършения и свършения си вид. Напр. *предполагам* (който се предполага/ е предположен) и *предположим* (който може да бъде предположен): *предполагаема стойност = стойност, която се предполага/ е предположена, и последствията са предположими = последствията могат да бъдат предположени*.

Нестабилното положение на формата в езика поражда колебания в употребите и понякога отклонения от граматическата норма. Такъв пример е шаблонизираната конструкция *полагаемият му се отпуск*. Формата е образувана от глагола рефлексива датива тантум¹ *полага ми се*. По правило рефлексивен глагол не може да образува страдателно причастие: напр. **полаганият ми се*. Затова можем да смятаме, че формата на сегашното страдателно причастие в “*полагаемият му се отпуск*” е неправилно употребена вместо тази на сегашното деятелно причастие “*полагащият му се отпуск*”.

Примерите по-долу, извлечени от интернет пространството, показват, че грешката не индивидуален случай:

*...не следва да се включват в облагаемия се доход.
...да увеличават облагаемата се печалба през текущата година с разходи*

Склонността към рефлексивизация на сегашното страдателно причастие в ненормираната реч говори за преплитане и объркване между страдателното и деятелното причастие. Признакът “възвратност” се приписва на страдателното причастие по аналогия с деятелното.

Борислав Георгиев сигнализира за друга неправилна употреба: заместване на миналото страдателно причастие със сегашно страдателно в примери като *охраняем паркинг* вместо *охраняван паркинг*². Според представената по-горе теза можем да разглеждаме формата *охраняем* като елемент от групата на *облагаем* и

¹ За класификация на глаголите виж: Св. Коева, “Синтактични трансформации” в сборника “Аргументна структура. Проблеми на простото и сложното изречение”, 106-138.

² ”Охраняван паркинг” или ”охраняем паркинг”, Борислав Георгиев в предаване по БНР, „Хоризонт“, „12 плюс 3“, 15 септември 2003 г.

наказуем, т.е. формите, които не носят модална семантика за потенциал, а изразяват темпоралната стойност “сегашност” + залоговата стойност “пасивност”.

В морфо-синтактичен план основен белег на пасивния характер на едно причастие е способността му да образува страдателни глаголни форми. А от своя страна белег на страдателната глаголна форма е възможността за въвеждане на агенса чрез предложна конструкция с “от”. Аналитичната форма на страдателния залог, образувана с миналото страдателно причастие, допуска въвеждане на агенса по следния начин: *Сцената е описана от него.*

За сравнение, същата форма със сегашно страдателно причастие би звучала така: *Сцената е описуема от него.*

Открихме редица такива примери в интернет:

*Всичко това прави индексът точно предвидим от анализаторите.
Защото "Хубавият живот" на е привилегия, той е постижим от всички...*

Тази конструкция се среща и при определена част от формите, при които се е наложила в шаблонни изрази (*наказуема от закона постъпка*).

Същевременно обаче в езика функционира и другият модел за въвеждане на агенса, а именно чрез предложна група, въведена с предлога “за”:

*Правилата са разбираеми за всички
Но това е подвиг, постижим за мащина.*

Този тип реакция е типична за прилагателните: *Правилата са ясни за всички.*

Още един белег на адекватността на формите е способността им да се степенуват: *по-предказуем, най-предвидим.*

Част от формите позволяват образуването на абстрактно съществително на *ост*, което е с немодална семантика: *гледаемост, слушаемост, посещаемост.*

Наблюденията дотук показаха, че категорията е дефективна, с колебания в семантиката и употребите – явява се вместо миналото страдателно причастие (*охраняем* вм. *охраняван*) или сегашното деятелно причастие (*полагаемият се* вм. *полагащият се*). Честотата на употребите ѝ е неравномерно разпределена в зависимост от стила (особено висока в официално-деловия и научния).

Високата честота е продиктувана до голяма степен и от междуезикови влияния, най-вече от страна на английския – като съответствие на формите на *-able*, и особено силно в жаргона, свързан с компютърните технологии (напр. *Добрия програмист се познава по лесно четим и portable код; Кликнете върху снимката, за да я видите в по-четим вариант*¹).

¹ Примерите са извлечени от интернет и са в оригиналния си вид.

В резултат на нуждата да бъдат предадени съответствията на наставката - *able*, която произлиза от латинския и има своите варианти в почти всички европейски езици, категорията в българския се разраства и запълва с неологични форми, като напр. *анализируем*, *транспортируем*, *актуализируем* и т.н.

3. Каква е активността и присъствието на формите на –м в езика на интернет?

Направихме следния експеримент за установяване доколко категорията е лексикално представена – избрахме на произволен принцип 40 преходни глагола и отбелязахме засвидетелстваните в текстове от интернет положителни и отрицателни форми на сегашното страдателно причастие и съответното съществително. След това увеличихме корпуса на два етапа с по още 10 примера, за да разберем дали статистическото съотношение се запазва. Резултатите са посочени в дадената по-долу таблица:

глагол (несв. вид)	сегашно страд. причастие (пол. ф-ма)	сегашно страд. причастие (отр. ф-ма)	съществително (пол./отр. ф-ма)
запомням	запомним/ запомняем	незапомняем/ незапомним	запомняемост
съветвам	-	-	-
поглеждам	-	-	-
обичам	-	-	-
пускам	-	-	-
обвързвам	-	-	-
показвам	показваем	-	показваемост
убивам	убиваем	неубиваем	убиваемост/ неубиваемост
лекувам	лечим	нелечим	лечимост/ нелечимост
изпращам	-	-	-
контролирам	контролируем	неконтролируем	контролируемост/ неконтролируемост
публикувам	публикуем	непубликуем	публикуемост
подкрепям	-	-	-
чакам	-	-	-
предизвиквам	-	-	-
променям	променяем/ променим	непроменяем/ непроменим	променяемост/ непроменяемост

Romanoslavica XLV

обезценявам	-	-	-
одобрявам	одобряем	-	одобряемост
питаю	-	-	-
усещам	усещаем	-	усещаемост
сваляю	сваляем	несваляем	сваляемост/ несваляемост
научавам	-	-	-
възпявам	-	-	-
изпращам	-	-	-
изтървавам	-	-	-
превръщам	превръщам	-	превръщамост
наричам	-	-	-
радвам	-	-	-
поръчвам	-	-	поръчваемост
споменавам	-	-	-
забравям	забравим	незабравим	забравимост/ незабравимост
консумирам	консумируем	-	консумируемост
премахвам	премахваем	непремахваем	-
организирам	трудно/лесно- организируем	-	-
виждам	видим	невидим	видимост/ невидимост
искам	-	-	-
бугам	-	-	-
заменяю	заменяем/ заменим	незаменяем/ незаменим	заменяемост/ заменимост/ незаменяемост/ незаменимост
очаквам	очакваем	-	очакваемост/ неочакваемост
увеличавам	-	-	-
Частичен резултат: брой: 40	18 = 45%	11 = 27.5%	пол. ф-ми: 17 = 42.5% отр. ф-ми: 9 = 22.5%
задължавам	задължим	-	задължаемост
хващам	трудно/лесно- хващам	нехващам	хващамост
обединявам	обединяем/ обединим	необединим	обединимост
инвестирам	инвестируем	-	-
таксувам	таксуем	нетаксуем	-

Romanoslavica XLV

смятам	-	-	-
събличам	-	-	-
пия	-	-	-
освобождавам	освобождаем	неосвобождаем	-
стимулирам	стимулируем	-	-
Брой: 10	7 = 70%	4 = 40%	пол. ф-ми: 3 = 30% отр. ф-ми: 0
Частичен резултат: брой 50	25 = 50%	15 = 30%	пол. ф-ми: 17 = 40% отр. ф-ми: 9 = 18%
обезобразявам	-	-	-
завързвам	-	-	-
подготвям	-	-	-
спасявам	спасяем	неспасяем	спасяемост/неспасяемост
наследявам	наследяем/ наследим	ненаследяем/ ненаследим	наследяемост/ наследимост/ ненаследимост
изпреварвам	-	-	-
гъделичкам	-	-	-
гримирам	-	-	-
мразя	-	-	-
дразня	дразним	-	дразнимост/ недразнимост
Брой: 10	3 = 30%	2 = 20%	пол. ф-ми: 3 = 30% отр. ф-ми: 3 = 30%
Общо: 60	28 = 46.5%	17 = 28%	пол. ф-ми: 23 = 38% отр. ф-ми: 12 = 20%

Резултатът от наблюденията върху 40 примера показва, че в 45% от случаите съществува употреба на положителната форма на сегашното страдателно причастие, а отрицателната форма е засвидетелствана в 27.5% от случаите. Съществителното на *-мост* в положителна форма присъства в 42.5% от случаите, а в отрицателна – в 22.5%. След увеличаването на корпуса два пъти с по още 10 примера се наблюдава леко нарастване на процентите при причастие – съответно 46.5% за положителните форми и 28% за отрицателните, и намаляване при съществителните – 38% за положителните и 20% за отрицателните форми. Тъй като отклонението в процентите не е значително, можем да приемем, че приблизителните резултати (около 45% за положителната форма, около 28% за отрицателната, около 40% за положителното съществително и 18% за отрицателното) могат да се приемат за представителни.

Важно е да отчетем и факта, че повечето причастия бяха засвидетелствани само по веднъж или два пъти за цялата парадигма (трите рода и двете числа). В много от случаите формата се появява в строго определен контекст – след наречията *трудно*, *лесно*. Тъй като формите са възприемани в много от случаите като несъществуващи в езика, авторите често ги поставят в кавички (...*да остане всъщност видим и "усещаем"*).

Заклучения:

Проведените наблюдения и анализи върху поведението на формите на -м ни дават основание да твърдим, че:

– те са причастия, тъй като са образувани от глаголна основа, носят характерната за причастията и прилагателните флексия, а наличието на модален елемент при част от тях не е причина за изключването им от причастната система;

– те са страдателни причастия, тъй като допускат образуването на аналогични на страдателния залог конструкция с глагола “съм”, при които агенсът може да се въведе с предлога “от”;

– в част от употребите си са силно адективизирани (допускат степенуване и изразяване на агенса със “за”), но силно адективизирано е и друго българско причастие – сегашното деятелно, и това не мотивира изваждането му от системата на нефинитните форми;

– за момента категорията е дефективна и не е представена при всички глаголи, но тенденцията към образуване на такива форми и при неологични глаголи говори за стремеж към запълване на местата на липсващите форми в глаголната парадигма;

– колебанията и грешките в употребите свидетелстват за неясния статут на формата в езиковия усет на говорещия, но използването на такива форми от глаголи, за които говорещият съзнава, че не са наложени в езика (и затова ги поставя в кавички) показва острата необходимост от съществуването им.

Библиография:

Андрейчин 1944: Л. Андрейчин. Основна българска граматика. София, 1944.

Георгиева 1976: Е. Георгиева. За някои граматико-семантични промени на миналите страдателни причастия в съвременния български книжовен език. Помагало по българска морфология. Глагол. София, 1976.

Грамматика 1983: Грамматика на съвременния български книжовен език. Т. II/ Морфология. С, 1983

Деянова 1992: Мария Деянова. Към установяване на единно страдателно причас-

- тие в съвременния български книжовен език. – В: Български език, 1992, кн.3, стр.166-171
- Дикова Б., Бистра Дикова. За т.нар. сегашно страдателно причастие с оглед на функционалната стилистика, Българска Електронна Лингвистична Библиотека: http://www.belb.net/personal/dikova/Bistra_Dikova_2.htm
- Куцаров 1997: Ив. Куцаров. Лекции по българска морфология. Пловдив, 1997.
- Куцаров К., Константин Куцаров. Сегашно страдателно причастие е в съвременния български език, Българска Електронна Лингвистична Библиотека: <http://www.belb.net/personal/kucarovk/Burgas.htm>
- Маслов 1981: Ю.С.Маслов. Грамматика болгарского языка. С, 1981
- Мирчев 1963: Кирил Мирчев. Историческа граматика на българския език. София, 1963
- Мирчев 1972: Кирил Мирчев. Старобългарски език. София, 1972.
- Младенов, Попвасилев 1939: Ст. Младенов, Ст. Попвасилев. Грамматика на българския език. София, 1939.
- Пашов 1999: Петър Пашов. Българска граматика. С, 1999.
- Първев 1970: Христо Първев. Съвременният книжовен български език и проблемата за сегашно страдателно причастие. – ИИБЕ, №19, София, 1970.
- Първев 1976: Христо Първев. Морфологични особености на причастията в съвременния български книжовен език. - В: Помагало по българска морфология. Глагол. С, 1976, стр. 396-403
- Стоянов 1964: Стоян Стоянов. Грамматика на българския книжовен език. С, 1964

Abstract

The situation of the *m*-suffix form in Bulgarian is unclear. Most linguists define this form as an adjective, descending from the Present Passive Participle, which is considered to have disappeared in the Bulgarian language. The category is defective and not fully represented for all the verbs. Our observations show that the *m*-suffix is very active at the current stage of evolution of the Bulgarian language. This trend is related to some extent to an external influence – these forms correspond to the *-able* suffix forms in English and other languages. In semantic terms, the class is divided into two subclasses depending on the presence or absence of the modal value of „possibility“. In syntactic terms, the form combines adjective and participle features. It allows expressing the complement of agent by means of „от“ preposition, as it is expressed in the Passive Voice, and, as well, by means of „за“ preposition, as it is expressed by adjectives. In conclusion, we consider that the *m*-suffix form is a participle, which is a vital and indispensable part of the verb system. In modern Bulgarian, it tends to increase its frequency of uses and has its proper place in the grammatical system of the language.